

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В КОНТЕКСТІ ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (СЕРЕДИНА ХІХ СТ.)

THE ACTIVITIES OF PANTELEIMON KULISH IN THE CONTEXT OF THE EDUCATIONAL MOVEMENT OF THE UKRAINIAN INTELLIGENTSIA (MID-NINETEENTH CENTURY)

Статтю присвячено 200-річчю з дня народження відомого українського письменника, історика, фольклориста, етнографа, літературного критика, мовознавця, перекладача, культурно-освітнього діяча Пантелеймона Куліша (1819–1897). Просліджується процес виникнення в Російській імперії на рубежі 50–60-х років ХІХ століття громадсько-педагогічного руху, частиною якого стала просвітницька діяльність національно свідомої української інтелігенції. Обґрунтовується важливість персоналії П. Куліша на тлі цієї громадської активності. Основна увага зосереджується на діяльності П. Куліша в контексті боротьби української інтелігенції за право народу здобувати освіту рідною мовою. Висвітлюється роль діяча як одного із зачинателів створення українських підручників для початкового навчання та видавця дешевих книжок із кращими творами тогочасних українських письменників для простого неосвіченого читача. Зазначається, що широкий просвітницький рух української інтелігенції викликав спротив імперської влади, який убачав у ньому сепаратистські тенденції. Це спричинило появу Валуєвського циркуляру (1863), що заборонив видання українською мовою навчальної літератури та книжок для початкового читання народу. Але всі ті форми конкретної практичної просвітницької діяльності, які виникли на рубежі 50–60-их рр. ХІХ ст. (у тому числі видання українських підручників і дешевих народопроевітніх брошур), більш чи менш активно (залежно від політичного барометру) використовувалися українською інтелігенцією аж до 1917 р.

У статті використано публікації сучасників П. Куліша, у яких дається оцінка його діяльності, і листування того періоду. Також важливими джерелами в процесі дослідження й поцінування просвітницької діяльності П. Куліша стали публікації Б. Грінченка, Д. Дорошенка, Є. Кирилюка, О. Маковея, В. Міяковського, які характеризують становлення та розвиток кулішознавства на межі ХІХ та ХХ століть.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, кулішознавство, просвітницька діяльність української інтелігенції, громадсько-педагогічний рух, підручники для початкового навчання, народопроевітні книжки.

The article is dedicated to the 200th anniversary of the birth of the famous Ukrainian writer, historian, folklorist, ethnographer, literary critic, linguist, translator, cultural and educational figure Panteleimon Kulish (1819–1897). The process of emergence in the Russian Empire at the turn of the 1850s and 1860s of the social and pedagogical movement, part of which became the educational activity of the nationally conscious Ukrainian intelligentsia, is traced. The importance of P. Kulish's staff against the background of this public activity is substantiated. The main focus is on Kulish's activities in the context of the Ukrainian intellectuals' struggle for the right of the people to receive education in their mother tongue. The role of the figure as one of the founders of the creation of Ukrainian textbooks for elementary education and the publisher of cheap books with the best works of the Ukrainian writers of that time for the ordinary uneducated reader is highlighted. It is noted that the broad educational movement of the Ukrainian intelligentsia provoked opposition from the imperial authorities, which saw in it separatist tendencies. This led to the emergence of the Valuyevsky Circular (1863), which forbade the publication in Ukrainian of educational literature and books for the initial reading of the people. But all those forms of specific practical educational activity that arose at the turn of the 1850s and 1860s. (including the publication of Ukrainian textbooks and cheap brochures for the education of the people) were used more or less actively (depending on the political barometer) by the Ukrainian intelligentsia until 1917.

The article uses the publications of P. Kulish's contemporaries, which give an assessment of his activity and correspondence of that period. The publications of B. Grinchenko, D. Doroshenko, E. Kyryliuk, O. Makoyev, V. Miyakovsky, which characterize the formation and development of Kulish Studies at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, were also important sources in the process of research and appreciation of P. Kulish's educational activities.

Key words: Panteleimon Kulish, Kulish Studies, educational activity of the Ukrainian intelligentsia, social and pedagogical movement, textbooks for elementary education, books for the education of the people.

УДК 821.161.2.09Куліш:005.745(082)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-19-3-1>

Антонець Н.Б.,

канд. пед. наук, старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти Інституту педагогіки

Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Серед ювілярів цього року почесне місце посідає один із найпомітніших українських діячів ХІХ ст. Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897). Багата бібліографія праць про життя й діяльність цієї непересічної особистості сама по собі

може слугувати цікавим предметом дослідження. Автори публікацій аналізують літературну та історичну спадщину діяча, зосереджуються на його фольклористичних та етнографічних здобутках, розглядають внесок у розвиток українського правопису й перекладацьку скарбницю, висвітлюють

філософські погляди, видавничу й редакторську діяльність, роль і місце в громадсько-політичному русі тощо.

Процес усвідомлення значення персоналії П. Куліша для українського культурологічного простору спричинило появу такої наукової дисципліни, як кулішезнавство. Згідно з визначенням в Енциклопедії сучасної України, кулішезнавство – це галузь гуманітаристики, передусім літературознавства, фольклористики, мовознавства та історичної науки, що досліджує життя і творчість діяча [1]. З огляду на неприйняття П. Кулішем «революційного екстремізму, що загрожував, на його думку, «другою Руїною» [2] та враховуючи те пріоритетне значення, яке в організації суспільного життя він натомість надавав поширенню знань серед нижчих верств населення, вважаємо правомірним унесення до складників кулішезнавства й історію освіти, без досліджень якої, на наш погляд, неможливо створити повний образ цієї особистості. Підтвердження такої позиції знаходимо в тому числі в листі П. Куліша від 14 жовтня 1889 р. до російського письменника, історика літератури Володимира Шенрока (1853–1910), де, зокрема, читаємо: «Для того, щоб радикальний погляд на речі приніс користь національній свободі, треба здійснитися багато чому, що виробляє суспільну думку, без якої всі наші прогресивні думки нездійснені. Ось чому я приховую мій радикалізм під абажуром... Не важко виступити різко з проповіддю громадянської свободи; але всяка різкість, не підтримана широкою суспільною думкою, віддалить передбачувану мету і посилить опозицію егоїстичної влади, якій ім'я леґіон. Навпаки, стримана енергія прогресу, спрямована до поширення в нижчих розумових сферах політичних і філософських знань, обеззброїть людей, що пробралися на висоти шляхом спорідненості й кумівства... Коли таким чином суспільство стане численно-освіченим, воно попросить у верховної власті того, що усвідомить необхідним, а в близькому чи далекому майбутньому і вимагатиме» [3, с. 297–298].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Показником важливості внеску П. Куліша в розвиток національної освіти стало введення з кінця 1990-х рр. персоналії діяча (який у радянський час трактувався як «український буржуазний націоналіст» [4]) у підручники з історії педагогіки для вищих освітніх закладів (автори Л. Артемова, І. Зайченко, творчий колектив О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко та ін.), у відповідні хрестоматії (зокрема «Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.)» за редакцією О. Сухомлинської та «Історія української школи і педагогіки» за редакцією В. Кременя), у двотомник «Українська педагогіка в персоналіях» за редакцією О. Сухомлинської.

Пізніше предметом поглибленої уваги окремих дослідників стали педагогічні аспекти у творчій спадщині діяча (І. Денисюк, Н. Дічек, С. Ковпик), його освітньо-педагогічна діяльність (М. Євтух, О. Кучеренко, О. Міхно), роль у розвитку підручничотворення (Т. Гавриленко, А. Кирпач, Н. Кузьменко) й у становленні української педагогічної журналістики (І. Зайченко). Особистість П. Куліша як одного з домінантних постатей в українському культуротворчому (у тому числі просвітницькому) процесі XIX ст. висвітлюється в серії ґрунтовних публікацій Н. Побірченко та в дисертаційній роботі «Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819–1897)» О. Кравченко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Під час аналізу сучасних досліджень звертає на себе увагу зосередженість їх авторів власне на самій постаті П. Куліша, що призводить, зокрема, до недостатнього висвітлення логічного зв'язку між його діяльністю в освітній сфері та загальним громадсько-педагогічним рухом у Російській імперії.

Метою статті є актуалізація фактів про просвітницьку діяльність П. Куліша в контексті боротьби української інтелігенції за право народу здобувати освіту рідною мовою.

Виклад основного матеріалу. Рубіж 50–60 рр. XIX ст. – особливий період в історії нашої країни, оскільки багато в чому став визначальним і для подальшого розвитку українського руху в Російській імперії, і для розроблення царатом стратегії непримиренної боротьби з його проявами. Смерть у 1855 р. Миколи I та сходження на престол Олександра II поклали початок нового етапу в історії держави – етапу вимушених реформ. Протиріччя між бурхливим розвитком промисловості й самодержавною формою правління з її середньовічними пережитками кріпосництва, зрештою, породжувало той конфлікт, котрий характеризується як назрівання революційної ситуації. Під тиском економічної необхідності Російська імперія потребувала негайної модернізації.

Одним із перших кроків нового імператора в напрямі пом'якшення напруження в суспільстві стало оголошення ним у березні 1856 р. наміру скасувати кріпосне право. Певна лібералізація життя в Росії активізувала діяльність демократичної частини суспільства, яка, крім іншого, починає виступати за впровадження загальної освіти, засуджувати становість школи, тілесні покарання, вимагати автономію вищої школи, уболівати за розвиток жіночої освіти тощо. Уперше в історії імперії педагогічні проблеми починають широко обговорюватися громадськістю, більш того, вони стають предметом громадських ініціатив. Так, на рубежі 50–60 рр. XIX ст. життя Росії збагачується на нове явище – громадсько-педагогічний рух.

Зміни в імперії стали поштовхом і для активізації національно свідомої інтелігенції в українських губерніях. Убачаючи свій обов'язок як у розвитку національної культури загалом, так і в поширенні освіти серед власного народу зокрема, тогочасна українська інтелігенція своєю діяльністю започатковує в новоствореному загальноросійському громадсько-педагогічному русі окремий просвітницький напрям, учасники якого однією з головних освітніх проблем в Україні правомірно вважали російськомовне навчання. У містах відбувається логічна заміна індивідуальної національної культуротворчої роботи на діяльність цілих об'єднань – громад. Такі напівлегальні громади на рубежі 50–60-х рр. з'являються в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі, Петербурзі та інших містах [5]. Знаковою фігурою на тлі цієї громадської активності став Пантелеймон Куліш.

Відбувши покарання у зв'язку з підозрою щодо участі в Кирило-Мефодіївському братстві, П. Куліш оселився в Санкт-Петербурзі, де у 2-й половині 50–60 рр. став одним із найактивніших учасників та організаторів українського літературного процесу. Тут у 1857 р. він купує друкарню й засновує власне українське видавництво. У перший рік завдяки видавництву побачили світ «Народні оповідання» Марка Вовчка та найвидатніший прозовий твір П. Куліша – соціально-історичний роман «Чорна рада». Незважаючи на активну видавничу та літературну роботу (водночас діяч, зокрема, працював над такими фундаментальними дослідженнями, як «Записки о жизни Н.В. Гоголя» та другий том «Записок о Южной Руси»), Пантелеймон Олександрович у своїй типографії того ж 1857 р. друкує власний підручник, якому дає назву «Грамаатка». У передмові він писав: «Скільки ність у насъ по Вкраїні грамаатокъ и букваривъ, то всі вони не годяцца намъ для первой науки письменства, бо печатані не нашою мовою, а черезъ те всяка дитина довго нудитцца надъ книжкою, поки навчитцца иноязичніи слова розбірати, черезъ те надовго діти зъ дому для науки одлучаюцца, одъ роботи одвикають, псуюцца безъ отцевського й материнського догляду, ище жъ за довгу и трудну науку треба не мало й платити. Тимъ и письменство не дуже ширитцца въ насъ поміжъ людъми; а тимъ часомъ ледачі писарі и всякі нечестиві законники темного чоловіка морочять и тіснять, бо неписьменний чоловікъ – все одно, що темний на очи: куди поведе поводитирь, туди и йде – хоть би и въ яму. Треба учить дітей письменства такъ, щобъ, дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до сѣго найперва помічь – щобъ грамаатка зложена була рідною Українською мовою. Навчившись читать по-своєму, усяке зрозуміе и Церковну, и Московську печать; тогда й нехай беретцца за які хотя книги. Отсе жъ напечатана така Грамаатка. Учачись читать, не буде

тутъ спотикатись дитина на слова иноязичніи; а витвердивши її добре, здобуде на весь вікъ собі користи» [6, с. 1–2]. Представляючи зміст свого підручника, автор зауважував: «Тут бо для первого читання підобрані наставительні піснословия про нашихъ предківъ и Божественніи псалми; тутъ напечатані споминки про давніи давна, що діялось на землі до приходу Христа на землю, – про Ёго святую Церковъ и про войну съ Татарами й Ляхами за віру православную и волю людськую. Тут же, для щоденної потреби, приложена й наука арифметика, котора показуе всяку лічбу грошамъ, хлібу и всякому ділу. Щобъ же ся книжка ще більше принесла людемъ користи, напечатані найнужнійші чоловікові молитви Церковною печаттю, котору вже всяке розбере, навчившись по-своєму читати» [6, с. 2–3].

Примірник щойно надрукованої «Грамаатки» П. Куліш надіслав Т. Шевченку, який у цей час по дорозі із заслання перебував у Нижньому Новгороді. Так у щоденнику поета 10 грудня 1957 р. з'являється запис: «Какъ прекрасно умно и благородно составленъ этотъ совершенно новыи букварь. Дай богъ чтобы онъ привился въ нашемъ бѣдномъ народѣ. Это первый свободный лучъ свѣта могущий проникнуть въ здавленную попами невольничью голову» [7, с. 130]. На сторінках підручника Тарас Григорович побачив і свій переспів трьох псалмів Давидових – «Боже милий, чи ти мене на вік забуваєш», «Суди, спаси мене Боже» та «Чи є що краще, лучче в світі».

Відомий український письменник, педагог, історик, громадсько-культурний діяч Борис Грінченко (1863–1910), який першим в Україні почав соціологічне вивчення читацьких інтересів серед простого народу, у дослідженні, присвяченому П. Кулішу (воно вийшло в 1899 р., тобто через 42 роки після оприлюднення підручника), зокрема, зауважував, що П. Куліш «издалъ малорусскую «Грамаатку» (азбуку) – немного трудную для дѣтей, но прекрасно составленную книгу для чтения крестьянъ: въ селахъ ее и до сихъ поръ читають съ жадностью» [8, с. 13].

Підручник П. Куліша став першим поштовхом для виникнення потужної хвилі створення нового покоління українських навчальних книг, до якої залучився низку визначних діячів. Так невдовзі побачили світ «Українська абетка» (1861) М. Гатцука, «Українська грамаатка» (1861) Дарягана, «Українська грамаатка» (1861) І. Деркача, «Арифметика або щотниця» (1863) та «Українські прописи» (1862) О. Кониського, «Арифметика або щотниця» (1862) Д. Мороза, «Азбука по методу Золотова для южнорусского края» (1861) О. Строніна, «Букварь южнорусский» (1861) Т. Шевченка, «Домашня наука» (Ч. I – 1860, Ч. II – 1861) К. Шейковського, «Грамаатка задля українського люду» (1862) Л. Яценка та ін.

Зауважимо, що сам П. Куліш через кілька років знову повернувся до «Граматики» й на початку 1861 р. видав її у значно зміненому варіанті, зокрема, додавши невелику історію України. Посилаючи 23 січня 1861 р. друге видання підручника своєму давньому знайомому колишньому помічнику попечителя Київського навчального округу, а на той час голові Київської археографічної комісії для розгляду давніх актів, активному русифікатору (який згодом сприяв виданню Валуєвського циркуляру 1863 р. та став ініціатором Емського указу 1876 р.) Михайлові Юзефовичу (1802–1889), Пантелеймон Олександрович писав у супровідному листі: «Чи не постараетесь розширити сю п'ятикопйєчну книжку? Я пригадую собі ваші думки про простий нарід. Отже думаю, що «Граматка» вам сподобається, а і вашим властям нічого тут сердитися. Я відкриваю нашому народові широку будучину, але тільки на основі просвіти маси. Коли-ж так, то що в тім шкідливого для теперішнього порядку річей?» [9, с. 67].

Проте мало було допомогти нижчим станам суспільства здобути елементарну грамотність, треба було ще дати їм можливість розвиватися далі або принаймні створити умови для самостійного закріплення набутих знань. У цьому могли допомогти лише рідномовні доступні за ціною книжки, які постачали б народу поживу для інтелектуального вправління. Першим, хто зробив практичні кроки для системного вирішення цієї проблеми, знову ж таки став П. Куліш. Протягом 1860–1862 рр. у серії «Сільська бібліотека» він (переважно у своїй типографії) випустив у світ 39 назв невеликих дешевих брошур із кращими творами тогочасних українських письменників. Це були оповідання І. Квітки-Основ'яненка («Підбрехач», «Купований розум»), Марка Вовчка («Чари», «Ледащиця»), Д. Мордовцева («Салдатка», «Дзвонар»), М. Номиса («Дід Мина і баба Миниха»), О. Стороженка («Закоханий чорт», «Голка»), самого П. Куліша («Орися», «Січові гості Чуприна і Чортоус»), його дружини Ганни Барвінок («Лихо не без добра», «Восени літо»), поетичні твори Т. Шевченка («Гамалія», «Наймичка», «Гайдамаки», «Перебендя») та ін. [10].

Ці брошури (у народі їх прозвали «метеликами») розраховано на простого неосвіченого читача, який на той час фактично не мав іншого доступного за ціною та достойного за змістом україномовного літературного матеріалу. Віддаючи належне просвітницькому значенню видавничої діяльності П. Куліша, український літературознавець, історик-архівіст Володимир Міяковський (1888–1972) у статті, що вийшла в «Літературно-науковому віснику» з нагоди 100-річчя Пантелеймона Олександровича, зокрема, писав: «Славетні «метелики», що виходили з його друкарні, утворили для покоління шестидесятників можливість розповсюдження освіти, і з «метеликом»

в руках студенти, молодь українська взагалі, йшли до сільського люду, читали йому видатні твори письменників, навчали його рідній мові. Той просвітній рух, який прокинувся в середині XIX віку, і особливо ті форми, в які втілювався цей рух на Україні, вимагав інтенсивної видавничої діяльності» [11, с. 94].

Як свідчать історіографічні джерела (зокрема вже згадане дослідження Б. Грінченка, що фактично започаткувало кулішезнавство наприкінці XIX ст.), П. Куліш мав намір не обмежуватися виданням у форматі «метеликів» лише художніх творів. Серед його подальших планів був випуск серії науково-популярних книжок для народу, яка охоплювала б усю історію України [8, с. 14]. Так, у 1861 р. окремою брошурою вийшов нарис «Хмельницина», того ж року на сторінках журналу «Основа» побачив світ нарис «Виговщина». Проте повністю намір випустити серію не реалізувався почасти тому, що діяч брав активну різнобічну участь у виданні першого українського суспільно-політичного та науково-літературного щомісячного журналу «Основа», що виходив у Петербурзі протягом 1861–1862 рр. Наприкінці 1862 р. через матеріальні обставини П. Куліш був змушений продати свою друкарню.

Тим часом фактично першу в царській Росії спробу систематичного видання корисних дешевих українських книг для народу підтримали інші громадівці. Уважаючи, що П. Куліш деякою мірою забезпечив українського читача белетристикою, вони намагалися зосередитися на створенні науково-популярної та релігійної літератури. У 1862 р. члени полтавської громади звернулися до Петербурзького комітету грамотності з проханням порекомендувати найкращі російські популярні книжки з релігійних, громадських, моральних питань, а також із медицини, ветеринарії, сільського господарства й ремесел для перекладу їх українською мовою. Після бурхливих дебатів щодо взагалі доречності таких перекладів члени комітету хоча офіційно й не відмовили полтавцям, проте конкретної допомоги їм не надали [12, с. 83–84]. Тому члени різних громад роблять власні спроби написання відповідних книжок. Так, заходами харків'ян анонімно виходять книжечка природничого змісту «Про тепло» (1862) та брошура «Правдиве слово до селян та хуторян» (1862), у якій роз'яснювався зміст підписаного Олександром II «Загального положення про селян, звільнених з кріпацтва». Кияни видають «Байки Леоніда Глібова» (1863) та книжку про фізичні явища в природі «Дещо про світ Божий» (1863), а петербуржці – цілу низку проповідей протоієрея Подільської єпархії В. Гречулевича, «Оповідання з Святого писання» С. Опатовича (1863) і «Життя святих Божих» (1863) В. Гуглинського.

Як сприймали ці видання ті, для кого вони друкувалися, свідчить, зокрема, автор статті «Ежедневная школа въ Кіевѣ» у журналі «Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи» за 1862 р. О. Стоянов. Із жалем розповідаючи про закриття владою української безкоштовної школи при Київському університеті, автор статті зазначав, що учні із жадібністю перечитували всі видані рідною мовою брошури та майже позаучували їх на пам'ять. Особливо їм подобалися «Катерина» Т. Шевченка, «Дзвонар» Д. Мордовцева та «Про злодія в селі Гаківниці» П. Куліша [13, с. 206]. Зауважимо, що всі три згадані твори видано в серії книжок П. Куліша «Сільська бібліотека».

Широкий громадсько-педагогічний рух української інтелігенції не міг не викликати, врешті-решт, спротиву імперської влади. Український політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф Дмитро Дорошенко (1882–1951) у книзі «Пантелеймон Куліш», яку видав 1923 р. перебуваючи в еміграції за кордоном, так описував події початку 1860-х рр.: «Ще як виходила «Основа», й коли Костомаров на її сторінках закликав громадянство складати гроші для видання українських книжок для народу, деякі московські газети почали писати, що українці думають одділитись од Росії, що діло тільки починається таким нібито невинними заходами, як книжки для народу; один московський журналіст писав, що утворення української літератури річ дуже небезпечна для Росії, бо «мужицька мова, ставши мовою літературною, розколе імперію по самій серцевині», що український літературний «сепаратизм» страшніший для Росії, ніж оружене польське повстання, яке саме тоді почалося. З другого боку, польські пани на Правобережжю репетували, що українські книжки сіють серед селян бунтарські думки, і що діло може дійти до нової «гайдамаччини». Перелякане начальство заборонило продавати на Правобережній Україні «Грамотку» Куліша» [14, с. 31–32].

Першого нищівного удару по українському просвітницькому руху завдано 10 червня 1862 р., коли під приводом боротьби з поширенням пропаганди соціалістичних ідей заборонено всі недільні школи та народні читальні. Це стало симптоматичним сигналом для місцевих адміністрацій, які вже давно з підозрою стежили за діяльністю громадівців. Значна частина активних українців у другій половині 1862 р. під тим чи іншим приводом зазнала репресій. Проте найбільш активні члени громад, незважаючи на складність ситуації, намагалися продовжувати просвітницьку діяльність – здебільшого в єдиній ще можливій формі видання дешевих книжок рідною мовою. На знищення цього єдиного джерела національної освіти й було спрямовано дію Валуєвського циркуляру (1863), який заборонив видання укра-

їнською мовою навчальної літератури та книжок для початкового читання народу, що трагічним чином вплинув на розвиток української культури. Але всі ті форми конкретної практичної просвітницької діяльності, які виникли на рубежі 50–60-их рр. XIX ст. (у тому числі видання українських підручників і дешевих народопроектних брошур), більш чи менш активно (залежно від політичного барометру) використовувалися українською інтелігенцією аж до 1917 р.

Висновки. У 1929 р. Бібліографічна комісія Всеукраїнської академії наук у серії «Українська бібліографія» видала «Бібліографію праць П.О. Куліша та писань про нього». У вступі укладач видання український радянський літературознавець Євген Кирилук (1902–1989) зазначив: «Можна сперечатися про оцінку Кулішевої спадщини, можна по-різному зважувати її значення для сучасності, але не можна заперечувати одне – П. Куліш одна з центральних постатей у літературному й громадському житті України XIX століття... Бо хоч-би яке явище ми взяли, мало не скрізь доведеться зустрічатися з Кулішем, його працею, його поглядами» [15, с. 1–2]. До таких явищ належить й освіта, де ім'я діяча назавжди пов'язане із започаткуванням, по-перше, українського підручкотворення, по-друге, систематичного видання дешевих народопроектних книжок. Як бачимо, важливими джерелами в процесі дослідження та оцінювання просвітницької діяльності П. Куліша є, зокрема, публікації Б. Грінченка, Д. Дорошенка, Є. Кирилюка, О. Маковея, В. Міяковського, які поряд із роботами М. Чернявського, В. Шенрока та ін. характеризують становлення й розвиток кулішезнавства на межі XIX та XX століть.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Федорук О.О. Кулішезнавство. *Енциклопедія Сучасної України*. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51403.
2. Жулинський М.Г., Нахлік Є.К. Куліш Пантелеймон Олександрович. *Українська Літературна Енциклопедія* : в 5 т. Київ, 1995. Т. 3. С. 95–98.
3. Кравченко О.О. Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву: монографія. Умань, 2009. 342 с.
4. Куліш Пантелеймон. *Українська радянська енциклопедія*. Київ, 1981. Т. 6. С. 7.
5. Копиленко (Антонець) Н.Б. Формування просвітительського руху української інтелігенції на Наддніпрянщині (середина XIX ст.). *Освіта й виховання в Польщі й Україні (XIX–XX ст.)* : матеріали Міжнар. наук.-практичної конф. (20–22 трав. 1998 р., Ніжин). Ніжин, НДПУ, 1998. Ч. 1. С. 164–170.
6. Куліш П. Грамотка. Санкт-Петербург, 1857. 149 с.
7. Шевченко Т. Щоденні записки (журнал) / ред. і вступ. слово акад. С. Єфремова. Київ, 1927. 787 с.
8. Грінченко Б. П.А. Кулішъ: біографический очеркъ. Черниговъ, 1899. 43 с.

9. Маковей О. Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльності. Львів, 1900. 169 с.

10. Сільська бібліотека (зібрання «метеликів») / укладач О.О. Гоменюк. Умань, 2015. 388 с.

11. Міяковський В. З просвітньої діяльності П. А. Куліша. Літературно-науковий вісник. 1919. Кн. VII–IX (липень – вересень). С. 93–107.

12. Протопоповъ Д.Д. Исторія С.-Петербургскаго комитета грамотности, состоявшаго при Импера-

торскомъ Вольномъ Экономическомъ Обществѣ (1861–1895 гг.). Санкт-Петербург, 1898. 370 с.

13. Стояновъ А. Ежедневная школа въ Кіевѣ. *Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи*. 1862. Т. III (сентябрь). С. 205–208.

14. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. Київ ; Ляйпціг, 1923. 207 с.

15. Кирилюк Є. Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього. Київ, 1929. 119 с.